

Type of article (research article)

A Study of the Relationship Between Inhabitants and Dwelling Based on Gibson's Theory of Affordances in Qajar-Era Houses of Shiraz

Fariba Fathi: Department of Architecture, Ahv.c., Islamic Azad university, Ahvaz, Iran.

Vida Taghvaei *: Department of Architecture and Urban Planning, Faculty of civil Engineering and Architecture, Technical and Vocational University (TVU), Tehran, Iran.. (Corresponding Author) (Taghvaei@shariaty.ac.ir)

Mohammad Ebrahim Mazhary: Department of Architecture, Faculty of Civil Engineering and Architecture, Shahid Chamran university of Ahvaz, Ahvaz, Iran.

Article Info

Received: 18/07/2025

Accepted: 13/09/2025

PP: 67-85

Keywords:

Traditional Iranian housing, Dwelling of historical houses, Affordance, Sensory and meaningful perceptions, Qajar houses of Shira

Abstarct

The relationship between humans and their environment—particularly within the context of housing—is a fundamental aspect of human life, deeply influencing the quality of everyday living. Housing is not merely a physical shelter but a dynamic setting for emotional, social, and cultural interactions between individuals and their surroundings.

This study aimed to investigate the reciprocal relationship between inhabitants and dwellings in the historical Qajar-era houses of Shiraz, drawing on James Gibson's theory of environmental affordances. Data were collected through library research and in-depth semi-structured interviews with individuals who had lived experiences in these houses. Participants were selected using snowball sampling, and data analysis was conducted through a three-stage coding process (open, axial, and selective).

The findings led to a conceptual model in which residents' needs, motivations, and activities—as internal factors—were shown to interact continuously and constructively with spatial, semantic, and place-based elements of the residential environment. Within Gibson's framework, sensory perception was identified as a crucial mediator in this process, shaping human behavior in architectural spaces. The Qajar houses of Shiraz, in addition to meeting functional needs, were found to embody profound cultural and historical meanings expressed through the lived experiences of their residents. This multilayered relationship was shown to contribute significantly to the formation of spatial behavior and identity, underscoring the importance of understanding environmental affordances to preserve and enhance both the physical and symbolic identity of these houses.

Overall, the proposed conceptual model can serve as a practical and theoretical guide for architects and researchers in designing sustainable, context-sensitive, and human-centered environments.

Citation: Fathi, F, Taghvaei, V, Mazhary, M.E. (1404). An Interpretation of the Resident–Dwelling Relationship through Gibson's Theory of Environmental Affordances in the Qajar Houses of Shiraz. *Journal of Architecture and Humanistic Environments*, 2 (2), 67-85.

DOI: <https://doi.org/10.82229/2025.hae.1212285>

This article is derived from the doctoral dissertation of Fariba Fathi, conducted under the supervision of Dr. Vida Taghvai and the advisory of Dr. Mohammad Ebrahim Mazhari, entitled "Reinterpreting the Conceptual Model of the House in Response to Human Communicational Needs and Its Application in Contemporary Architecture (Case Study: Qajar Houses of Shiraz)

Extended Abstract

Introduction

Housing, as a fundamental human need, has long been central to architectural and humanistic studies—not merely as physical shelter, but as a space of sensory, perceptual, and meaningful experience (Etemad Sheikholeslami, 2012). In traditional Iranian architecture, particularly during the Qajar era, the house functioned as a spatial-cultural system shaping human–environment relations. Qajar houses in Shiraz exemplify this integration, combining physical, climatic, social, and cultural dimensions to create a layered dwelling experience, where the home is perceived as a site of interaction, meaning, and belonging (Fallah, 2023; Shahcheraghi & Bandarabad, 2017). Environmental psychology, especially Gibson’s theory of affordances, offers a relevant framework to examine these dynamics. Gibson (1979) argues that environments are perceived through the action possibilities they offer, beyond their physical attributes. This concept, rooted in ecological psychology, has been widely applied in design studies (Mohammadi et al., 2017), emphasizing the mutual influence between physical settings and human behavior (Tabatabaieian, 2013; Emamgholi et al., 2012). However, despite its potential, Gibson’s affordance theory has rarely been applied to traditional Iranian homes. Most existing studies rely on descriptive methods or alternative frameworks, leaving a research gap in understanding the sensory and meaning-laden interactions between residents and their environments in culturally rich settings such as Qajar houses. This study aims to explore how sensory perception and lived experience shape the bond between residents and their homes in Qajar-era Shiraz, guided by affordance theory. It addresses which human senses play the most prominent roles, how their stimulation generates meanings, and how these processes, mediated through spatial elements, foster a deep, reciprocal connection between inhabitant and environment. Findings are expected to contribute to the design of more meaningful, human-centered residential environments in contemporary architecture.

Methodology

This qualitative study employed an interpretative phenomenological approach (IPA) to investigate how residents of Qajar houses in Shiraz perceive and interact with their living spaces. IPA focuses on understanding lived experiences, emphasizing how emotions and sensory perceptions shape individuals’ comprehension of architectural space.

Data were collected through semi-structured interviews with 15 participants who had lived in both traditional and contemporary houses. Participants were selected using snowball sampling to ensure they could reflect on spatial differences. The interviews centered on sensory experiences sight, sound, smell, and touch—and subjective meanings associated with the spaces.

The collected data were analyzed using Strauss and Corbin’s three-stage coding process (open, axial, and selective), which allowed the identification of two main categories: sensory perception and perceived meaning. These categories were then mapped onto architectural elements, such as courtyard, iwan, and andaruni, revealing how sensory and symbolic engagement mediates human–environment interactions.

The resulting conceptual model, inspired by Gibson’s theory of affordances, demonstrates how spatial behavior emerges through the combined processes of perception and meaning-making. It highlights that sensory engagement and symbolic interpretation together shape how inhabitants experience and act within architectural spaces, providing a nuanced framework for understanding human–environment relations in traditional housing.

Results and discussion

In conclusion, the study demonstrates that Qajar-era houses in Shiraz foster a resident–dwelling relationship that transcends physical form, integrating psychological needs, behavioral motivations, and environmental affordances. By addressing biological, social, and spiritual dimensions, these houses reinforce place attachment, identity, and multisensory experience, thereby promoting cultural continuity and human well-being. The findings underline the value of traditional Iranian residential architecture as a conceptual and practical model for contemporary human-centered design, where attention to needs, transitional spaces, multisensory quality, cultural identity, flexibility, and the integration of tradition with modern technologies can significantly enhance the quality of life and strengthen the human–environment bond.

نوع مقاله (علمی-تحقیقی)

خوانشی از رابطه ساکن و مسکن بر اساس نظریه قابلیت محیط گیبسون در خانه‌های قاجاری شیراز

فریبا فتحی: گروه معماری، واحد اهواز، دانشگاه آزاد اسلامی، اهواز، ایران.

ویدا تقوایی*: گروه معماری و شهرسازی، دانشکده مهندسی عمران و معماری، دانشگاه ملی مهارت، تهران، ایران. (نویسنده مسئول) (taghvaei@shariaty.ac.ir)

محمدابراهیم مظهری: دانشیار گروه معماری، دانشکده عمران و معماری دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران.

چکیده

اطلاعات مقاله

رابطه انسان و محیط، به‌ویژه در بستر مسکن، یکی از بنیادی‌ترین وجوه زندگی انسانی است که تأثیر عمیقی بر کیفیت زیست روزمره دارد. مسکن نه صرفاً یک پناهگاه فیزیکی، بلکه بستری پویا برای تعاملات عاطفی، اجتماعی و فرهنگی انسان با محیط پیرامون است.

این پژوهش با اتکا بر نظریه قابلیت محیط جیمز گیبسون، به واکاوی رابطه میان ساکن و مسکن در خانه‌های تاریخی دوره قاجاریه در شهر شیراز می‌پردازد. داده‌ها از طریق مطالعات کتابخانه‌ای و انجام مصاحبه‌های عمیق نیمه‌ساختاریافته با افرادی که دارای تجربه زیسته در این خانه‌ها هستند گردآوری شده و مشارکت‌کنندگان به‌روش نمونه‌گیری گلوله‌برفی انتخاب شده‌اند. تحلیل داده‌ها نیز به شیوه کدگذاری سه‌مرحله‌ای (باز، محوری و انتخابی) صورت گرفته است.

یافته‌های پژوهش به ارائه مدلی مفهومی منجر شد که در آن، نیازها، انگیزش‌ها و فعالیت‌های ساکن در نقش عوامل درونی، و فضا، معنا و مکان در نقش مؤلفه‌های محیطی مسکن، در تعامل مستمر و سازنده با یکدیگر قرار دارند. بر اساس چارچوب نظری گیبسون، ادراکات حسی نقش واسطی کلیدی در این تعامل ایفا کرده و بستر شکل‌گیری رفتارهای انسانی در فضاهای معماری محسوب می‌شوند. خانه‌های قاجاری شیراز، علاوه بر پاسخ‌گویی به نیازهای عملکردی، واجد معانی فرهنگی و تاریخی ژرفی هستند که در تجربه زیسته ساکنان متجلی می‌گردد. این رابطه چندلایه، نقشی تعیین‌کننده در تکوین رفتار و هویت فضایی افراد ایفا کرده و نشان می‌دهد که درک دقیق از قابلیت‌های محیطی می‌تواند زمینه‌ساز حفظ و ارتقای هویت کالبدی و معنایی این خانه‌ها باشد.

بنابراین، مدل مفهومی ارائه‌شده نه تنها چارچوبی نظری برای تحلیل رابطه ساکن و مسکن در بستر خانه‌های تاریخی است، بلکه می‌تواند به‌عنوان راهنمایی عملی برای طراحان و پژوهشگران معماری در جهت خلق محیط‌های پایدار، زمینه‌گرا و انسان‌محور در معماری معاصر به کار گرفته شود.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۴/۲۷

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۶/۲۲

شماره صفحات: ۶۷-۸۵

واژگان کلیدی:

مسکن سنتی ایرانی، ساکنان خانه‌های تاریخی، قابلیت محیط، ادراکات حسی و معنایی، خانه‌های قاجار شیراز

استناد: فتحی، فریبا، تقوایی، ویدا و مظهری، محمد ابراهیم (۱۴۰۴). خوانشی از رابطه ساکن و مسکن بر اساس نظریه قابلیت محیط گیبسون

در خانه‌های قاجاری شیراز. فصلنامه معماری و محیط‌های انسان محور، ۲ (۲)، ۶۷-۸۵.

DOI: <https://doi.org/10.82229/2025.hae.1212285>

این مقاله مستخرج از رساله دکتری فریبا فتحی، تحت راهنمایی دکتر ویدا تقوایی و مشاوره دکتر محمد ابراهیم مظهری، با عنوان «بازخوانی مدل مفهومی خانه در پاسخگویی به نیازهای ارتباطی انسان و کاربری آن در معماری امروز (نمونه موردی: خانه‌های قاجاری شیراز)» می‌باشد.

مقدمه

مسکن، به‌منزله‌ی یکی از بنیادی‌ترین نیازهای بشر، همواره در کانون توجه علوم انسانی و معماری قرار دارد؛ زیرا تنها یک کالبد فیزیکی برای اقامت نیست، بلکه بستری برای شکل‌گیری تجربه‌های حسی، معنایی و ادراکی زیستن انسان به‌شمار می‌آید (Etemad Sheikh Al-Islami, 2012). در معماری سنتی ایران، به‌ویژه در دوره قاجار، خانه به‌مثابه یک نظام پیچیده فضایی-فرهنگی، نقشی تعیین‌کننده در سامان‌دهی رابطه انسان با محیط ایفا می‌کرد. خانه‌های قاجاری شیراز نمونه‌ای برجسته از این نظام بودند که با درآمیختن ویژگی‌های کالبدی، اقلیمی، اجتماعی و فرهنگی، تجربه‌ای زیسته و چندبعدی از سکونت را ممکن می‌ساختند. در این چارچوب، خانه نه صرفاً به‌عنوان یک ساختار فیزیکی، بلکه به‌مثابه عرصه‌ای برای ادراک، معنا، تعامل و تعلق مورد توجه قرار می‌گرفت. تجربه‌ی زیسته‌ی ساکنان این خانه‌ها نشان می‌دهد که نوعی رابطه دوسویه و پویا میان انسان و محیط وجود داشت که از طریق ادراک حسی مستقیم و درک معانی مستتر در فضا شکل می‌گرفت؛ رابطه‌ای که نه تنها بستری برای آسایش فیزیکی، بلکه زمینه‌ساز شکل‌گیری هویت، حس مکان و تعلق خاطر نیز بود (Fallah, 2023; Shacharagi and Bandarabad, 2017).

در معماری معاصر، یکی از مهم‌ترین چالش‌ها گسست از این رابطه‌ی اصیل و ناتوانی در پاسخ‌گویی به کیفیت‌های انسانی و حسی-معنایی فضا است؛ تا آنجا که برخی پژوهشگران کمبود توجه به «کیفیت زندگی انسانی» را از مسائل اصلی معماری امروز دانسته‌اند (Heydari and Taghipour, 2021). در تحلیل این رابطه، رویکردهای نوینی مانند روان‌شناسی محیط و نظریه‌های ادراکی نقش مهمی ایفا می‌کنند. روان‌شناسی محیط به‌عنوان دانشی میان‌رشته‌ای، به تحلیل رابطه‌ی رفتار انسان با محیط فیزیکی می‌پردازد و می‌کوشد چارچوبی برای خلق فضاهای معنادار، ادراک‌پذیر و انسان‌محور در اختیار معماران قرار دهد (Tabatabaeian, 2013; Imamgholi et al., 2012). مفاهیم متعددی در حوزه‌ی دانش روان‌شناسی محیطی به تأثیر متقابل ساختار محیط و رفتار انسان اشاره می‌کنند و از سوی دیگر بیانگر الگوهای رفتاری بر طراحی هستند. یکی از مفاهیم کارآمد در این زمینه «قابلیت» است که خاستگاه آن روان‌شناسی اکولوژیک بوده و در طراحی کاربرد فراوان یافته است (Mohammadi et al., 2017). در همین راستا، نظریه‌ی «قابلیت محیط» که نخستین بار توسط James J. Gibson (۱۹۷۹) مطرح شد، تبیینی ارزشمند از نحوه‌ی ادراک فعال انسان از محیط ارائه می‌دهد. طبق این نظریه، محیط نه فقط بر اساس خصوصیات فیزیکی‌اش، بلکه بر مبنای آنچه برای کنش‌گر انسانی فراهم می‌آورد، درک می‌شود؛ یعنی قابلیت‌هایی که به واسطه‌ی رابطه‌ی میان شخص و محیط ظهور می‌یابند (Shacharagi and Bandarabad, 2017; Mohammadi et al., 2012).

با وجود اهمیت این نظریات، بررسی رابطه‌ی ساکن و مسکن در بستر معماری سنتی ایران، به‌ویژه در قالب نظریه‌ی قابلیت محیط، کمتر مورد توجه پژوهشگران داخلی قرار گرفته است. بسیاری از مطالعات موجود یا به توصیف عناصر معماری سنتی محدود شده‌اند یا رویکردهای نظری متفاوتی در تحلیل فضاهای سنتی به‌کار برده‌اند. بنابراین، خلأ پژوهشی قابل‌توجهی در خصوص تبیین رابطه‌ی ادراکی، حسی و معنایی میان ساکن و مسکن با رویکرد قابلیت محیط گیسون، به‌ویژه در نمونه‌های تاریخی مانند خانه‌های قاجاری شیراز وجود دارد.

هدف اصلی پژوهش حاضر، تبیین چگونگی شکل‌گیری پیوند میان ساکن و مسکن در خانه‌های قاجاری شیراز است؛ پیوندی که مبتنی بر تجربه زیسته و ادراکات حسی افراد از فضاهای معماری این خانه‌ها و بر اساس نظریه قابلیت محیط شکل می‌گیرد. بر این اساس، سوالات فرعی پژوهش عبارت‌اند از: کدام حواس انسانی در تجربه فضایی ساکنان خانه‌های قاجاری شیراز بیشترین نقش را ایفا کردند؟ ادراکات و معانی حاصل از تحریک این حواس چگونه تجربه شدند؟ و چگونه این ادراکات به واسطه عناصر کالبدی و محیطی، در تعامل با ساکنان، سازوکارهای قابلیت محیط را فعال کردند و پیوند عمیقی میان انسان و مسکن ایجاد نمودند؟ پاسخ به این سوالات، ضمن روشن ساختن سازوکارهای حسی-ادراکی ارتباط انسان با محیط زیست مسکونی خود، زمینه‌ساز بازاندیشی در طراحی مسکن معاصر با رویکردی انسان‌محور و زمینه‌گرا خواهد بود و می‌تواند به ارتقای کیفیت زیستی فضاهای مسکونی کمک کند.

پیشینه تحقیق

رابطه انسان با محیط

رابطه انسان و محیط، تعاملی متقابل، پیچیده و چندلایه است که اغلب نادیده گرفته می‌شود؛ این دو در فرآیندی درهم‌تنیده همواره بر یکدیگر تأثیر می‌گذارند (Mohammadi et al., 2017). محیط با ویژگی‌های کالبدی، نمادین و اجتماعی خود ساختارهای ذهنی و رفتاری انسان را شکل می‌دهد و انسان نیز می‌تواند در این محیط فعال باشد یا دچار انفعال و از خودبیگانگی شود (Ataei-Hamedani et al., 2017; Ryan & Deci, 2000). بنابراین، رابطه انسان و محیط نه تنها جنبه هستی‌شناختی دارد، بلکه کیفیت زندگی و رضایت فردی و جمعی را تعیین می‌کند. محیط‌های معماری تأثیر مستقیم و روان‌شناختی بر زندگی، سلامت و رفاه انسان دارند (Nikroosh & Ghasemi Sichani, 2014). سلامت انسان در ابعاد جسمانی، روانی و اجتماعی تعریف می‌شود و اختلال در هر یک از این ابعاد می‌تواند تعادل فرد را مختل کند؛ همچنین هر یک از

این ابعاد با مسکن رابطه مستقیم دارند (Heidari & Taghipour, 2021). فرآیند سکونت با هدف ایجاد آرامش میان فرد و جهان شکل می‌گیرد و در بستر ساختارهای معماری تحقق می‌یابد (Karami & Hosseinpour, 2020). با توجه به سابقه مطالعات بیش از یک قرن درباره رابطه محیط و رفتار انسانی (Daneshgar-Moghaddam & Eslampour, 2012)، می‌توان مسکن را نه تنها سرپناه، بلکه ابزاری حیاتی برای ارتقای سلامت انسان دانست.

شناخت رفتار انسان در محیط کالبدی در حوزه میان‌رشته‌ای «روانشناسی محیطی» مورد بررسی قرار می‌گیرد؛ دانشی که در تقاطع علوم رفتاری و معماری پدید آمده و هدف آن تحلیل تعامل انسان و محیط و به‌کارگیری این تحلیل در طراحی معماری است (Emamgholi et al., 2012; Tabatabaeian, 2013). معماری، به‌عنوان هنری انسان‌محور، با سازمان‌دهی هدفمند فضا، کیفیت زندگی انسان را ارتقا می‌دهد و ابعاد جسمانی، روانی و روحانی زیست انسان را پوشش می‌دهد (Weisser et al., 2023; Hassani-Baferani, 2010). پژوهش‌های اخیر روان‌شناسی محیطی بر نقش ویژگی‌های کالبدی و روان‌شناختی محیط در شکل‌گیری رفتارها و تعاملات انسانی تمرکز کرده‌اند (پوردهقان & حسنعلی، ۲۰۲۵). بدین ترتیب، روان‌شناسی محیطی بستری نظری و عملی فراهم می‌کند که معماری را در پاسخ به نیازهای انسانی هدایت می‌کند.

در روان‌شناسی محیطی، مفاهیم متعددی برای تبیین تعامل انسان و محیط به کار گرفته می‌شود که هم‌زمان الگوهای رفتاری مؤثر بر طراحی را بازنمایی می‌کنند. یکی از مفاهیم کلیدی این حوزه «قابلیت» (آفردانس) است که توسط جیمز جی. گیسیون در چارچوب روان‌شناسی اکولوژیک مطرح شد و تاکنون در طراحی محیطی کاربرد گسترده یافته است (Mohammadi et al., 2017). این مفهوم، پلی نظری میان روان‌شناسی و معماری ایجاد کرده و به‌عنوان مبنای ارزشمندی برای تحلیل رابطه میان ساکن و مسکن در مطالعات معماری مطرح است.

رابطه ساکن و مسکن

یکی از اهداف اصلی معماری، تبدیل مکان به فضایی قابل سکونت است که ظرفیت‌های بالقوه عناصر محیطی را آشکار کند (Abyati & Pourmand, 2022). تحقق این هدف نیازمند درک عمیق رابطه انسان و محیط است؛ رابطه‌ای که سکونت پایدار و معنا دار را ممکن می‌سازد (Alexander, 2007). مسکن، به‌عنوان یکی از نیازهای اساسی انسان، تنها کالبد فیزیکی نیست بلکه تعاملات فرهنگی و اجتماعی را نیز در بستر فضایی خاص در بر می‌گیرد. سازگاری میان نیازهای انسانی و محیط ساخته‌شده، کیفیت مطلوب زندگی و تحقق خواسته‌ها و تعاملات انسانی را فراهم می‌کند (Etemad Sheikholeslami, 2012; Fallah, 2023). مسکن فضایی است که علاوه بر تأمین نیازهای اولیه، بستری برای تعاملات انسانی و تحقق سازگاری میان انسان و محیط فراهم می‌آورد.

سازگاری میان انسان و محیط، عاملی کلیدی در ارزیابی مطلوبیت فضا است؛ هنگامی که نیازهای کاربران با ویژگی‌های محیطی هماهنگ شود، فضا توان‌بخش و رضایت‌بخش درک می‌شود و رفتار انسان را تقویت می‌کند (Fallah, 2023). این سازگاری، پیوند میان تاریخ، فرهنگ و معماری را آشکار می‌سازد و در تجربه زیسته فرد نقش حیاتی دارد (Lang, 2014; Taghvaei, 2012). بنابراین، مسکن به‌عنوان صحنه اصلی زندگی باید بستری برای تحقق هویت فردی و اجتماعی فراهم کند. هماهنگی محیط و نیازهای انسانی، زمینه‌ای برای تجربه زیسته مثبت و شکل‌گیری هویت فردی و اجتماعی فراهم می‌کند.

ادراک محیطی فرآیند دریافت و تفسیر اطلاعات حسی از پیرامون است که هم به ویژگی‌های عینی محیط و هم به فرد ادراک‌کننده مربوط می‌شود (Amiri Pouya et al., 2024). نظریه ادراک مستقیم گیسیون، تعامل مستمر حواس با محیط را تأکید می‌کند و پالاسما معماری را هنری برای میانجی‌گری میان انسان و جهان می‌داند (Pallasmaa, 2021). انتقال داده‌های حسی به سیستم عصبی، تجربه اولیه محیط را شکل می‌دهد و مکان‌هایی در حافظه جمعی و فردی ماندگار می‌شوند که بر بدن انسان تأثیرگذار باشند (Shahcheraghi & Bandarabad, 2017; Amiri Pouya et al., 2024). زامتور نیز طراحی معماری را بر پایه تجربه زیسته و احساسات ماندگار می‌داند (زامتور، ۱۳۹۴). حواس پنج‌گانه نخستین واسطه ارتباط انسان و محیط هستند و کیفیت مصالح، نور و رنگ، ادراک درونی انسان را ارتقا می‌دهد (Lang, 2014; پهلوان و همکاران، ۲۰۲۳). ادراک حسی و تجربه زیسته، بنیان شکل‌گیری رابطه پایدار میان ساکن و مسکن و کیفیت تجربه سکونت است.

نظریه قابلیت محیط و مطالعات مربوط به آن

گیسیون در دوره‌ای پیشنهاد داد که رویکرد بوم‌شناختی او می‌تواند بنیانی نظری برای معماری و طراحی ایجاد کند. این ایده بعدها توسط اریک ریتفلد دنبال شد و مفهوم «قابلیت‌ها» در آثار فلسفی، علمی و پروژه‌های طراحی او جایگاهی برجسته یافت (Withagen & Costall, 2022). گیسیون در سخنرانی خود در کنفرانس انجمن آمریکایی زیبایی‌شناسی (۱۹۷۶) نیز تأکید کرد که معماری فاقد مبنای نظری کافی است و بر اهمیت «مواد» و «قابلیت‌ها» به‌عنوان فرصت‌های کنشی محیط برای انسان پافشاری نمود (Withagen & Costall, 2022). ریتفلد با گسترش این دیدگاه، مفهوم قابلیت را به محور اصلی پژوهش‌های خود تبدیل کرد و نشان داد که این ایده می‌تواند پیوندی میان فلسفه، هنر و معماری برقرار کند. بنابراین، آغاز نظریه قابلیت‌ها با گیسیون و ادامه آن توسط ریتفلد، راهی تازه برای اندیشیدن به معماری به‌مثابه فضایی تعاملی و معنا دار گشود.

مفهوم «اُردانس» که توسط گیسون برای توضیح نحوه ادراک و تعامل موجودات با محیط معرفی شد، در دهه‌های اخیر موضوع مطالعات نظری و تجربی گسترده‌ای بوده است (Priya et al., 2024). مرور ۵۶ مطالعه برجسته بین سال‌های ۱۹۸۱ تا ۲۰۲۰ نشان داد که در ابتدا رویکردهای کمی با تمرکز بر مقیاس بدن، زمان واکنش و ادراک کودکان خردسال غالب بود، اما در سال‌های اخیر روش‌های کیفی و تحلیل محصولات نوظهور نیز وارد میدان شدند. این مرور همچنین تحول تعریف اُردانس را آشکار کرد؛ از تفسیر اولیه گیسون تا ارائه تعاریف جایگزین و پرداختن به نقش اشیاء و طراحان در شکل‌گیری قابلیت‌ها. هرچند این بررسی محدودیت‌هایی مانند انتخاب مقالات بر اساس میزان ارجاع داشت، اما تصویری جامع از تحولات پژوهشی ارائه داد. در نتیجه، اُردانس به‌عنوان مفهومی پویا توانسته است مسیرهای جدیدی در مطالعات محیط و طراحی بگشاید. گیسون باور داشت که ترکیب مواد و سطوح در محیط، امکان کشف قابلیت‌های جدید را فراهم می‌آورد و انسان نیز با تغییر محیط طبیعی و مصنوع به تطبیق این قابلیت‌ها می‌پردازد (Shahcheraghi & Bandarabad, 2017). نظریه او نقطه عطفی در روان‌شناسی محیط محسوب می‌شود، چرا که به بررسی روابط تعاملی بین فرد و نظام‌های فیزیکی پرداخت و بر مفهوم «سازگاری» به‌عنوان هماهنگی میان نیازهای انسان و قابلیت‌های محیط تأکید داشت (Fallah, 2023; Daneshgar-Moghaddam & Eslampour, 2012). همچنین، جی‌فورد روان‌شناسی محیط را فرایند تعامل متقابل فرد و محیط تعریف کرد، که در آن فرد محیط را تغییر می‌دهد و متقابلاً رفتار و تجربه‌اش نیز از محیط تأثیر می‌پذیرد (Tabatabaeian, 2013). بدین ترتیب، قابلیت‌ها در دو سطح فیزیکی و ادراکی عمل کرده و معنا و کیفیت رابطه انسان با محیط را شکل می‌دهند (Matlabi, 2001). این چارچوب نشان می‌دهد که نظریه گیسون بستری برای درک عمیق‌تر سازگاری میان فرد و محیط فراهم می‌کند. رویکردهای طراحی مبتنی بر اُردانس نیز در سال‌های اخیر توسعه یافته‌اند. چارچوب مایر و فادل ساختمان را به‌عنوان یک مصنوع در نظر گرفته و بر اساس نیاز کاربران و ساختار فضایی آن، اُردانس‌های مثبت و منفی را شناسایی می‌کند (Agirachman et al., 2022). در این چارچوب، طراحی موفق آن است که اُردانس‌های نامطلوب حذف و اُردانس‌های مطلوب تقویت شوند. علاوه بر این، مدل «طراحان-مصنوعات-کاربر» دو نوع اُردانس را معرفی می‌کند: اُردانس مصنوع-کاربر و اُردانس مصنوع-مصنوع. اولی رفتار بالقوه میان سازه و کاربر را نشان می‌دهد و دومی تعامل عناصر محیطی با یکدیگر را توضیح می‌دهد. نتایج نشان می‌دهد که هرچه ویژگی‌های فیزیکی ساختمان دقیق‌تر تعریف شوند، کاربران بهتر می‌توانند قابلیت‌های آن را درک کنند. بنابراین، چارچوب‌های طراحی مبتنی بر اُردانس ابزاری برای هدایت معماران در ایجاد محیط‌های توان‌بخش فراهم می‌سازند.

مطالعات آموزشی نیز اهمیت اُردانس‌ها را برجسته کرده‌اند. ساختارهای فضایی، امکان‌پذیری یا محدودیت کنش‌های انسانی را تعیین می‌کنند و از این رو در یادگیری و شکل‌گیری نقش‌های اجتماعی تأثیرگذارند (Young & Cleveland, 2022). هرگزبرگر هدف معماری را ایجاد شرایطی می‌داند که هویت فردی شکوفا شود، و نظریه اُردانس گیسون ابزاری برای تحقق این هدف در طراحی فضاهای آموزشی معرفی می‌کند. به‌ویژه در عصر حاضر که انتظارات از آموزش دگرگون شده است، بازگشت به نگرش رابطه‌ای در طراحی می‌تواند کیفیت فرآیند یادگیری را ارتقا دهد. در نتیجه، اُردانس‌ها نه تنها در معماری مسکونی بلکه در فضاهای آموزشی نیز چارچوبی ارزشمند برای طراحی انسان‌محور ارائه می‌کنند. تحقیقات جدیدتر نیز اُردانس‌ها را در بافت معماری به‌طور عمیق‌تر کاویده‌اند. مقاله «کاوش در دینامیک معماری با مفهوم اُردانس» نشان داد که این مفهوم قادر است فراتر از امکانات فیزیکی، ابعاد چندحسی، عاطفی و اجتماعی تعامل انسان و محیط را توضیح دهد. مطالعات موردی شامل فضاهای اداری، محیط‌های توانبخشی و مداخلات شهری نشان دادند که اُردانس می‌تواند کیفیت تجربه کاربر را در سطحی انعطاف‌پذیر تحلیل کند (Øien et al., 2024). همچنین، پژوهش Alata و Obeid (۲۰۲۱) با تمرکز بر «نوع‌شناسی قابلیت‌ها» نشان داد که می‌توان ۱۶ گونه قابلیت معماری را شناسایی و ترکیب کرد. این نوع‌شناسی‌ها در تحلیل و ارزیابی محیط‌های مختلف کاربردی هستند و به معماران امکان می‌دهند تا تجربه کاربران را به‌طور عینی‌تر در فرآیند طراحی لحاظ کنند. بنابراین، اُردانس به ابزاری مفهومی و عملی برای تحلیل و ارتقای کیفیت محیط‌های انسانی تبدیل شده است.

رفتار انسان و مطالعات پیرامون تأثیر محیط بر رفتار

رفتار انسانی واکنش قابل مشاهده فرد نسبت به محیط است که تحت تأثیر داده‌های فیزیکی، نمادین، معماری و ارزش حسی محیط قرار دارد (Shahcheraghi & Bandarabad, 2017). آلتمن (۱۳۹۵) تأکید می‌کند که محیط و رفتار چنان درهم‌تنیده‌اند که جداسازی آن‌ها دشوار است و شناخت رفتار نیازمند بررسی بستر محیطی است. انسان‌ها بر اساس ارزش‌های فرهنگی، معنا و رفتار خود را شکل می‌دهند و رفتار به‌عنوان پلی میان فرد و محیط، کلید درک تعامل متقابل آن‌هاست (Emamgholi et al., 2012). رفتار انسانی تنها در بستر محیط قابل فهم است و پل ارتباطی میان انسان و محیط محسوب می‌شود.

نظریه اکولوژیک بارکر، محیط و رفتار را یک «کل نظام‌مند» می‌داند که نمی‌توان آن را به عناصر منفرد کاهش داد؛ رفتار انسان همواره در یک زمینه محیطی شکل می‌گیرد و مطالعه آن بدون توجه به محیط ناقص خواهد بود (Daneshgar-Moghaddam & Eslampour, 2012).

تحلیل رفتار انسانی باید در چارچوب کل محیطی آن انجام شود و بارکر این بستر را در روان‌شناسی محیطی برجسته می‌کند. رفتار انسانی نیازمند انگیزه روانی، جسمی و روحی است و نیازهای اساسی مانند امنیت، تعلق و خودیابی محرک اصلی کنش‌ها محسوب می‌شوند؛ محیط‌های اجتماعی و کالبدی نقش تعیین‌کننده در تحقق این نیازها دارند (Al-Hassabi & Yousef Zamani, 2010; Alamer et al., 2023). تأمین این نیازها به سلامت روان و بهزیستی منجر می‌شود، در حالی که ناکامی در آن‌ها آسیب روانی ایجاد می‌کند (Heydari et al., 2018). محیط‌های حمایتی، عملکرد فردی و رضایت اجتماعی را ارتقا داده و زیست پایدار را ممکن می‌سازند. انگیزش انسانی و محیط حمایتی، پایه‌ای برای فعالیت‌ها و کیفیت زندگی پایدار هستند.

معماری و شهرهای معاصر اغلب فاقد توجه به نیازهای انسانی هستند (Alexander, 2011) و بی‌توجهی به فضاهای معنایی ذهن انسان موجب سرگردانی او شده است (Akbari et al., 2021). تولید انبوه مسکن و تمرکز بر جنبه کالبدی، نیازهای روانی و روحی انسان را نادیده گرفته و کیفیت رابطه انسان و محیط کاهش یافته است (Amiri Pouya et al., 2024; Kadkhoda Mohammadi et al., 2020). در مقابل، معماری سنتی با هماهنگی میان ساکن و مسکن، کیفیت زندگی افراد را ارتقا می‌داد (Fallah, 2023). کمبود اصلی معماری معاصر، غفلت از کیفیت زندگی انسانی است و بازخوانی تجربه‌های معماری سنتی می‌تواند پیوند انسان با محیط را دوباره برقرار کند (Heidari & Taghipour, 2021). بازگشت به اصول معماری سنتی می‌تواند خلأ کیفیت زندگی انسانی و رابطه عمیق با محیط را در معماری معاصر پر کند.

معماری مسکن سنتی ایرانی: نمونه موردی، خانه‌های قاجاریه شیراز

معماری بازتاب فرهنگ و جهان‌بینی هر جامعه است و نه تنها فضای زیست انسان را نشان می‌دهد، بلکه حضور گذشته را به شکل عینی در آثار معماری حفظ می‌کند (Dibaj, 2016). مطالعات تاریخی معماری ایران صرفاً به کشف گذشته محدود نیست، بلکه به آشکارسازی حقیقت موجود در فضاهای ساخته‌شده و شناخت پیوند میان فرهنگ، تاریخ و فضا می‌پردازد.

فضا زمانی به «مکان» تبدیل می‌شود که نیازها و انگیزش‌های انسانی را پاسخ دهد؛ مکان، فضایی معنا یافته است که تجربه، حافظه، روابط اجتماعی و فرهنگ در آن تأثیرگذارند (Modiri, 2008; Pirayesh Shirazi-Nejad et al., 2020; Negin Taji et al., 2017). خانه‌های سنتی ایران، به‌ویژه خانه‌های قاجاری شیراز، نمونه‌ای برجسته از مکان‌هایی هستند که قابلیت‌های ادراکی، معنایی و عملکردی را همزمان در خود جای داده و رابطه‌ای عمیق میان ساکن و مسکن ایجاد می‌کنند (Dibaj, 2016). مکان، تجربه‌ای معنا یافته است و خانه‌های سنتی ایران نمونه‌ای از تعامل عمیق انسان با فضا هستند.

در نگاه اسلامی، مکان جلوه‌ای از عالم صغیر و پیوندی با عالم کبیر دارد؛ طبیعت مادر روح و پایه حیات معنوی است (Vathiq & Pushtotani, 2013; Zadeh, 2009; Adeli, 2013). مسکن اسلامی علاوه بر جنبه کالبدی، ابعاد روانی، معنایی و تعاملی را در بر می‌گیرد و خانه کوچک‌ترین واحد اجتماعی است که آرامش فردی و خانوادگی را تأمین می‌کند (Vathiq & Pushtotani-Zadeh, 2009). در سنت اسلامی، خانه فراتر از مکان زیستی، محل تحقق ابعاد معنوی و اجتماعی انسان است.

شهر شیراز نمونه‌ای شاخص از شهرهای ایرانی-اسلامی است که هسته فرهنگی و تاریخی آن طی قرون شکل گرفته و ترکیبی از مراکز مذهبی، بازار و محله‌های مسکونی را شامل می‌شود (Dideh Roshan & Moztarzadeh, 2022; Nasr, 2005; Zare' et al., 2019). شناخت بافت تاریخی به‌ویژه دوره قاجار می‌تواند الهام‌بخش طراحی‌های معاصر باشد، زیرا معماری آن با ویژگی‌های اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی زمان خود شکل گرفته است (Memarian & Ardeshiri, 2010). بافت تاریخی شیراز الگویی ارزشمند برای طراحی معاصر و بازخوانی تعامل انسان و مکان ارائه می‌دهد.

خانه‌ها متأثر از شرایط اقلیمی و جغرافیایی به فعلیت می‌رسند و هویت شهرها و خانه‌ها به‌صورت متقابل شکل می‌گیرد (Dibaj, 2016). خانه‌های سنتی شیراز با توجه به زمان، مکان و چشم‌اندازهای طبیعی پیرامونی، نمونه‌ای ممتاز از تعامل انسان، فرهنگ، طبیعت و معماری هستند (Abyati & Pourmand, 2022; Memarian & Ardeshiri, 2010). خانه‌های سنتی شیراز نمونه‌ای از هم‌افزایی فرهنگ، انسان و طبیعت در طراحی معماری‌اند.

با وجود پژوهش‌های متعدد درباره رابطه ساکن و مسکن، نقش احساس و ادراک در خانه‌های سنتی ایرانی-اسلامی کمتر بررسی شده است. خانه‌های قاجاری شیراز بستر مناسبی برای بازخوانی پیوندهای ادراکی، حسی و رفتاری میان انسان و مکان فراهم می‌آورند، اما تاکنون خوانشی نظام‌مند از این رابطه در پرتو روان‌شناسی محیطی و مفهوم «قابلیت‌ها» ارائه نشده است. پژوهش حاضر با تمرکز بر ابعاد ادراکی-احساسی و تأثیر آن‌ها بر رفتار ساکنان، به دنبال ارائه تصویری جامع‌تر از رابطه انسان و مسکن در معماری سنتی ایرانی-اسلامی است. بررسی ابعاد ادراکی و حسی خانه‌های سنتی، راهی برای فهم عمیق‌تر رابطه ساکن و مسکن در معماری ایرانی-اسلامی فراهم می‌کند.

ادبیات و مبانی نظری

نظریه «قابلیت محیط» که توسط جیمز گیسون معرفی شد، جایگاه ویژه‌ای در روان‌شناسی محیطی دارد و بر ویژگی‌های محیطی تأکید می‌کند که امکان کنش خاصی را برای فرد فراهم می‌آورند. این ویژگی‌ها هم به خصوصیات فیزیکی محیط و هم به توانایی‌ها، انگیزه‌ها و تجربه‌های ادراکی فرد وابسته‌اند (Tabatabaieian, 2013; Daneshgar-Moghaddam & Eslampour, 2012). ادراک محیط در این نظریه فرآیندی مستقیم و تعاملی است که فضا را واجد کیفیت‌های کنشی و معنایی می‌کند (Gibson, 1979). نظریه گیسون تعامل دوسویه انسان و محیط را اساس تحلیل تجربه فضایی می‌داند.

قابلیت‌ها رابطه‌ای دوسویه میان انسان و محیط ایجاد می‌کنند؛ یعنی پیوند عینیت محیط و ذهنیت فرد در تجربه فضایی معنا می‌یابد (Withagen & Costall, 2022؛ پهلوان و همکاران، ۲۰۲۳). آن‌ها به‌عنوان میانجی میان خصوصیات محیط و تجربه انسانی عمل می‌کنند و تحلیل رفتار در فضا بدون توجه به آن‌ها ناقص است. قابلیت‌ها پل نظری میان محیط و تجربه انسانی هستند و نقش کلیدی در درک تعامل انسان-محیط دارند. از دهه ۱۹۷۰ به بعد، نظریه گیسون در حوزه‌های مختلفی مانند روان‌شناسی، مردم‌شناسی، طراحی محصول و تعامل انسان-کامپیوتر توسعه یافته و ابعاد ذهنی، عاطفی، اجتماعی و فناورانه از آن مشتق شده‌اند (Young & Cleveland, 2022; Øien et al., 2024). این گسترش نشان می‌دهد قابلیت‌ها محدود به بُعد فیزیکی محیط نیستند و در سطوح مختلف تجربه انسانی حضور دارند. نظریه قابلیت چارچوبی فراگیر برای تحلیل تعامل انسان با محیط در سطوح مختلف تجربه ارائه می‌دهد.

قابلیت‌ها رفتار و تصمیم‌گیری انسان را در تعامل با محیط هدایت می‌کنند و اشیاء و چیدمان فضایی نقش مهمی در فعالیت‌های تعاملی ایفا می‌کنند (Alata & Obeid, 2021; Agirachman et al., 2022). آن‌ها می‌توانند فرصت‌های مثبت یا تهدیدهای بالقوه ایجاد کنند و اهمیت عملی در طراحی فضا دارند. قابلیت‌ها ابزار مهمی برای طراحی انسان‌محور و هماهنگ‌سازی رفتار با محیط هستند. کاربرد نظریه قابلیت در معماری محدود بوده، اما به‌ویژه در تحلیل رابطه انسان و مسکن، چارچوبی کارآمد برای بررسی کیفیت‌های کنشی و ادراکی فضا فراهم می‌کند. پژوهش حاضر با بهره‌گیری از این نظریه، رابطه ساکن و مسکن، چارچوبی کارآمد برای بررسی کیفیت‌های کنشی و ادراکی در فضا فراهم می‌کند. پژوهش حاضر با بهره‌گیری از این نظریه، رابطه ساکن و مسکن در خانه‌های سنتی ایرانی-اسلامی را بازخوانی کرده و لایه‌های ادراک، احساس و رفتار در تعامل با محیط مسکونی را آشکار می‌سازد. نظریه قابلیت، ابزاری مفهومی برای تحلیل محیط مسکونی و بازخوانی تعامل انسان و خانه‌های سنتی ایرانی-اسلامی فراهم می‌کند.

از محیط تا مکان: مسکن

محیط مفهومی چندبعدی است که ابعاد فضایی، اجتماعی، فرهنگی، تاریخی، نمادین و زیستی را شامل می‌شود (Mortazavi, 2001). محیط‌های ساخته‌شده بازتابی از فرهنگ ملت‌ها هستند و معماران از طریق نمادها معنا منتقل می‌کنند؛ کاربران نیز با رمزگشایی این نشانه‌ها فضا را معنا می‌بخشند (Heidari & Behdadfar, 2016). هم‌سویی میان طراحی و ادراک کاربران عامل اصلی کیفیت تجربه زیسته است و محیط‌های کالبدی نقش کلیدی در شکل‌گیری این تجربه دارند (Dibaj, 2016). محیط معماری بستر اصلی تجربه زیسته و معناسازی انسانی است و کیفیت آن با هماهنگی طراحی و ادراک کاربران تعیین می‌شود.

مسکن فراتر از ظرف کالبدی، بستری روانی و فرهنگی برای تعامل انسان با محیط است. در اندیشه اسلامی، خانه محلی برای تعالی روح، عبادت و حضور معنوی انسان است (Vathiq & Pushtotani-Zadeh, 2009). معماری ایرانی-اسلامی هم‌زمان زیبایی ظاهری و معنوی را ارائه می‌دهد و مکان باید متناسب با شأن انسان طراحی شود (Abyati & Pourmand, 2022; Dibaj, 2016). برخلاف نگرش سکولار غربی، این دیدگاه ارتقای کیفیت زندگی را در گرو تعالی معنوی می‌داند (Akbari et al., 2021; Vathiq & Pushtotani-Zadeh, 2009). مسکن اسلامی ضمن تأمین نیازهای مادی، بستری برای تجلی ارزش‌های قدسی و رشد انسانی فراهم می‌کند.

طراحی معماری باید علاوه بر پاسخ به نیازهای عملکردی، زمینه‌ساز رشد و تعالی انسانی باشد (Heidari & Taghipour, 2021). نوربرگ شولتز معماری را فرآیندی برای تفسیر و معنا بخشیدن به محیط می‌داند (Aslanian et al., 2020). مکان از طریق قابلیت‌هایی که در اختیار ساکن قرار می‌دهد، به نیازهای زیستی، روانی و معنوی پاسخ می‌دهد (Hosseini et al., 2022). قابلیت‌ها ویژگی‌های کالبدی‌اند که برای موجودی خاص معنادار شده و توسط او مورد استفاده قرار می‌گیرند (Mohammadi et al., 2017). ادراک قابلیت‌ها فرهنگی و تجربه‌محور است و با انگیزش فرد مرتبط بوده و کنش انسان را هدایت می‌کند (Matlabi, 2001; Kermavnar et al., 2024). مسکن با ترکیب قابلیت‌های محیطی و ادراک انسان، رفتار و تجربه زیسته ساکن را شکل می‌دهد و نقش مهمی در ارتقای کیفیت زندگی دارد.

از نیاز تا فعالیت: ساکن

نیاز، مفهومی بنیادین و فراگیر است که در علوم مختلف تعاریف و کاربردهای متنوعی یافته است (Hosseini-Bafrani, 2010). نخستین تلاش‌ها برای تدوین فهرست نیازها به مک‌دوگال در سال ۱۹۰۸ بازمی‌گردد (Sohrabi et al., 2021)، و روان‌شناسانی مانند مورای (۱۹۳۸)،

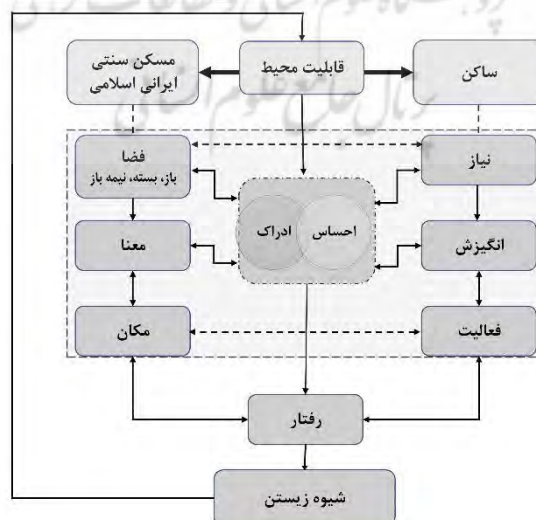
ماسلو (۱۹۴۳) و دسی و رایان (۲۰۰۰) بر وجود مجموعه‌ای مشترک از نیازهای اساسی تأکید کرده‌اند که تحقق آن‌ها برای رشد، رفاه و بهزیستی فرد ضروری است (Kermavnar et al., 2024). مطالعات اخیر نیز نشان می‌دهند برآورده شدن نیازهای روان‌شناختی نقش کلیدی در بهزیستی انسان دارد (Mosca et al., 2023). نیازهای انسانی نقطه آغاز رفتارها و تعاملات هستند و مبنای نظری و کاربردی در روان‌شناسی و علوم انسانی محسوب می‌شوند.

ادراک و نیاز انسان تحت تأثیر تجربیات فردی، زمینه‌های فرهنگی و شرایط محیطی قرار دارند؛ بنابراین، ادراک محیطی محدود به نیازهای اولیه نیست و در شکل‌گیری نیازهای اجتماعی و روانی مانند امنیت و تعلق نیز نقش دارد (Conesa et al., 2022). یافته‌های اخیر تأکید دارند که تحقق نیازهای بنیادین شرط لازم برای بهزیستی روان‌شناختی است (Mosca et al., 2023). به همین دلیل، کاربرد نظریه‌های نیازهای بنیادین در معماری و طراحی محیط رو به گسترش است (Sohrabi et al., 2021). نیاز و ادراک محیطی به‌صورت متقابل بر یکدیگر اثر می‌گذارند و بستر شکل‌گیری کیفیت زیست انسان در محیط ساخته‌شده را فراهم می‌کنند. تعامل نیاز و ادراک محیطی، اساس کیفیت زیست و تجربه انسانی در محیط ساخته‌شده است.

انگیزش نیروی محرکه رفتار انسان است و میزان مشارکت در فعالیت‌ها را تعیین می‌کند؛ افراد تنها زمانی درگیر فعالیت‌ها می‌شوند که نیازهای روان‌شناختی آن‌ها تأمین شده و احساسات مثبت ایجاد شود (Lang, 2014). رفتار انسان از ترکیب نیازهای فردی و ویژگی‌های محیطی نشأت می‌گیرد (Fallah, 2023)، و نظریه‌های روان‌شناختی بنیادین تلاش کرده‌اند چرایی رفتار انسان را توضیح دهند (Robbins et al., 2016). بدین ترتیب، انگیزش حلقه واسط میان نیاز و فعالیت بوده و سازمان‌دهنده رفتار و تعامل ساکن با محیط است. انگیزش، پیوند میان نیازهای انسانی و فعالیت‌های محیطی را برقرار کرده و پایه رفتار سازگار با محیط را شکل می‌دهد.

رفتار به عنوان محصول تعامل ساکن و مسکن

رفتار انسانی محصول تعامل مستمر فرد با محیط پیرامون است؛ محیط با ویژگی‌های فیزیکی مانند اقلیم، صدا و نوع فضا (باز یا بسته) بر ادراک و کنش‌های فرد تأثیر می‌گذارد و رفتار مشاهده‌شده، شامل حرکات و واکنش‌های آشکار، نمایانگر این تعامل است (پوردهقان & حسعلی، ۲۰۲۵). بنابراین، رفتار انسان پدیده‌ای مستقل نیست و همواره در بستر رابطه متقابل با محیط شکل می‌گیرد. روان‌شناسی محیطی نگرش‌های متنوعی به انسان ارائه می‌دهد؛ از دیدگاه‌های شناختی و رفتارگرایانه تا رویکردهای پدیدارشناختی، فرهنگی و جامعه‌شناختی (Shahcheraghi & Bandarabad, 2017). پژوهش حاضر انسان را موجودی ادراکی، زمینه‌مند و دارای انگیزش می‌داند که در تعامل فعال با محیط، آن را درک و معنا می‌کند (Emamgholi et al., 2012). این دیدگاه با انسان‌شناسی اسلامی نیز هم‌راستا است، جایی که انسان به‌عنوان خلیفه الهی مسئول حفظ و تعامل معنادار با هستی است (Adeli, 2013). بنابراین، رفتار انسان در محیط مسکونی بازتاب‌دهنده ادراک، شناخت و ارزش‌های اوست و تنها ناشی از محرک‌های فیزیکی نیست. رفتار انسان در محیط، نتیجه تعامل فعال میان ادراک، انگیزش و ویژگی‌های محیطی است و همواره محصول رابطه دوسویه با محیط پیرامونی محسوب می‌شود.

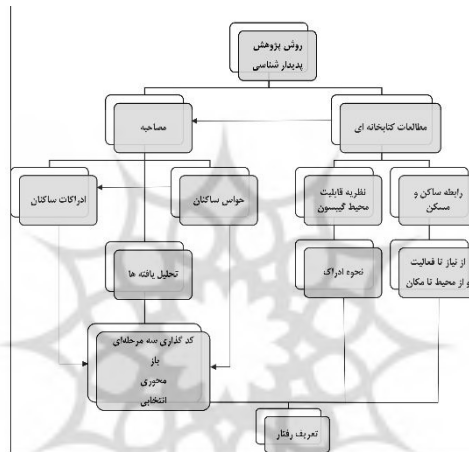

شکل ۱ مدل مفهومی چارچوب نظری پژوهش منبع نگارندگان

مواد و روش تحقیق

این پژوهش با روش کیفی و رویکرد پدیدارشناسی تفسیری^۱ انجام شده است. به نحوی که مطالعات کتابخانه‌ای پایه و اساس مصاحبه می‌باشد. در حوزه معماری، پدیدارشناسی به تجربه زیسته افراد از فضا توجه دارد و تلاش می‌کند تا ابعاد پنهان ادراک انسانی از محیط را آشکار سازد. این رویکرد، بر درک عمیق از نحوه تجربه فضا توسط ساکنان تمرکز دارد و نقش احساسات و ادراکات حسی را در فرآیند معنابخشی به محیط مورد تأکید قرار می‌دهد. تمرکز تحقیق بر ادراکات حسی، معانی درک‌شده، و تأثیر این عوامل بر نحوه حضور و کنش ساکنان در فضا معطوف است. تحلیل تجربه‌ها با الهام از رویکرد پدیدارشناسی تفسیری و با تأکید بر فهم شخصی، زمینه‌مند و چندلایه از معنا در بستر زندگی روزمره صورت گرفته است (Smith, Flowers, & Larkin, 2009).

داده‌ها از طریق مصاحبه‌های عمیق نیمه‌ساختاریافته گردآوری شده‌اند. مشارکت‌کنندگان به روش هدفمند و با استفاده از نمونه‌گیری گلوله‌برفی^۲ انتخاب شده‌اند. مراد از مصاحبه عمیق نیمه‌ساختاریافته، نوعی گفت‌وگوی پژوهشی هدایت‌شده اما انعطاف‌پذیر است که در آن پژوهشگر با استفاده از پرسش‌های باز، امکان بیان آزادانه تجربه‌ها، نگرش‌ها و برداشت‌های مشارکت‌کنندگان را فراهم می‌آورد؛ در عین حال، ساختار کلی و چارچوب مفهومی تحقیق نیز حفظ می‌گردد. مصاحبه شونده‌ها به گونه‌ای انتخاب شده‌اند که تجربه سکونت در هر دو نوع خانه‌های قاجاری و معاصر را داشته باشند و قادر به تشریح تفاوت‌ها و کیفیت‌های فضایی از منظر حسی و معنایی باشند. مشارکت‌کنندگان در این مرحله به صورت هدفمند و از طریق نمونه‌گیری گلوله‌برفی انتخاب شدند.

شکل ۳ روش پژوهش منبع: نگارندگان

بدین معنا که ابتدا افراد شاخص و مرتبط با موضوع شناسایی گردیدند و سپس هر یک از آنان، افراد دیگری را که واجد شرایط بودند معرفی کردند، تا جایی که شبکه‌ای از مشارکت‌کنندگان شکل گرفت. جامعه مورد مطالعه شامل سه گروه تخصصی - معماری و مرمت، معارف اسلامی، و هنر و صنایع دستی - بود که همگی تجربه زیسته در خانه‌های تاریخی دوره قاجار و همچنین در منازل معاصر داشتند. انتخاب این سه حوزه تخصصی با هدف بررسی اعتبار یافته‌های پژوهش از طریق تنوع دیدگاه‌ها و مقایسه داده‌ها میان رشته‌های مرتبط صورت گرفت. مصاحبه‌ها به صورت حضوری و فردی انجام شد و با هدف شناسایی الگوهای ذهنی و رفتاری مشارکت‌کنندگان تا رسیدن به اشباع نظری ادامه یافته و در نهایت ۱۵ نفر با میانگین زمان مصاحبه ۴۵ تا ۶۰ دقیقه مورد مصاحبه قرار گرفتند. تمامی مصاحبه‌ها با رضایت آگاهانه مشارکت‌کنندگان ضبط و به طور کامل پیاده‌سازی شدند. سؤالات مصاحبه حول محورهای ادراک حسی فضا و معانی ذهنی درک شده توسط ساکنان طراحی گردید.

تحلیل داده‌ها به شیوه دستی و بر اساس روش کدگذاری سه‌مرحله‌ای اشتراوس و کوربین (۱۹۹۸) انجام شد که شامل کدگذاری باز، کدگذاری محوری و کدگذاری انتخابی می‌باشد (Strauss & Corbin, 1998). در مرحله کدگذاری باز، داده‌های خام مصاحبه‌ها به دقت خوانده شدند و مفاهیم اولیه و واحدهای معنایی موجود در سخنان شرکت‌کنندگان شناسایی و برچسب‌گذاری گردید. این مرحله با هدف کشف گستره‌ای از مفاهیم بالقوه و بازنمایی دقیق ادراکات شرکت‌کنندگان صورت گرفت و تلاش شد تمام جزئیات و نمونه‌های عینی ذکرشده توسط مصاحبه‌شوندگان ثبت شود. در مرحله کدگذاری محوری، مفاهیم استخراج‌شده در مرحله قبل با یکدیگر مورد بررسی قرار گرفتند و بر اساس روابط معنایی، شباهت‌ها و تفاوت‌های آن‌ها، دسته‌بندی و سازمان‌دهی شدند. این فرآیند باعث شکل‌گیری مقولات محوری شد که ارتباط میان مفاهیم اولیه را نشان می‌داد و چارچوبی منطقی برای درک الگوهای موجود در داده‌ها فراهم می‌کرد. در مرحله کدگذاری انتخابی، مقولات اصلی با تمرکز بر محوری‌ترین مفاهیم پژوهش، شناسایی و نهایی شدند. در این پژوهش، مقوله‌های اصلی شامل «ادراک حسی» و «ادراک معنا» تعیین گردیدند. داده‌های کدگذاری‌شده در قالب جداول تحلیلی بر اساس هر یک از حواس و معانی دریافت‌شده فضایی دسته‌بندی شدند. سپس این جداول با فضاهای شاخص معماری

خانه‌های قاجاری شیراز (مانند حیاط، ایوان، اندرونی، پنج‌دری و...) تلفیق شدند تا نقاط تقاطع میان «فضا»، «ادراک» و «معنا» به‌طور واضح مشخص گردد و ساختار تحلیلی نهایی شکل گیرد.

بحث و یافته‌های تحقیق

یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که ادراک حسی نقشی بنیادی در تجربه زیسته ساکنان از فضاهای مسکونی ایفا می‌کند. بررسی داده‌های حاصل از مصاحبه‌ها آشکار ساخت که خانه‌های قاجاری شیراز به واسطه طراحی فضایی خود، بستر تجربه‌ای چندحسی را فراهم کرده‌اند؛ تجربه‌ای که فراتر از کارکرد عملکردی اجزای معماری بوده و در شکل‌گیری حس تعلق و پایداری معنایی فضا مؤثر است. منظور از «پایداری معنایی» در این پژوهش، دوام و استمرار دلالت‌های ادراکی و تجربی در طول زمان و موقعیت‌های مختلف است.

نمونه‌ای از توصیف مشارکت‌کنندگان، این نکته را روشن می‌سازد:

یکی از مشارکت‌کنندگان بیان کرد: «صدای آب در حیاط همیشه برای من آرامش می‌آورد و باعث می‌شد حضور در خانه معنا داشته باشد.» مشارکت‌کننده دیگری اظهار داشت: «وقتی از پنجره، نور صبح وارد اتاق می‌شد، احساس می‌کردم خانه زنده است و بخشی از من را در خود جای داده است.» در راستای فرایند کدگذاری، داده‌ها در سه سطح سازمان‌دهی شدند:

کدهای اولیه: کوچک‌ترین واحدهای معنایی استخراج‌شده از پاسخ‌ها (مانند: «صدای آب»، «نور صبحگاهی»، «خنکای سایه»، «بافت آجر».) کدهای محوری: دسته‌های مفهومی حاصل از تجمیع کدهای اولیه مرتبط (مانند: «تحریک شنوایی»، «تجربه بصری»، «ادراک حرارتی»، «ادراک لمسی»). مقوله‌های اصلی: مفاهیم انتزاعی و کلیدی پژوهش (مانند: «چندحسی بودن تجربه فضایی» و «ایجاد حس تعلق و معنا»). برای افزایش اعتمادپذیری داده‌ها، چند راهبرد کیفی به کار گرفته شد: بازبینی توسط مشارکت‌کنندگان؛ نتایج اولیه با برخی مشارکت‌کنندگان در میان گذاشته شد تا صحت برداشت‌ها تأیید گردد. مثلث‌سازی؛ داده‌های حاصل از مصاحبه با منابع متنی و مشاهدات میدانی مقایسه شدند. بحث همتایان؛ فرایند کدگذاری و تحلیل با همکاران پژوهشی مرور شد تا از انسجام و روایی تحلیلی اطمینان حاصل شود. این فرایند کدگذاری طی چندین مرحله بازبینی، بازخوانی و تطبیق مداوم با داده‌های کیفی انجام شد تا ضمن حفظ انسجام مفهومی، تجربه‌های مشارکت‌کنندگان به‌درستی بازنمایی شود. H برای شنیداری، S برای بویایی، V برای بصری، T برای لمسی/حرارتی)

جدول ۱ کدگذاری سه‌سطحی احساس منبع: نگارندگان

ردیف	کدهای اولیه	کد محوری	مقوله اصلی
H1	سکوت عمیق فضاهای داخلی، سکوت، حریم صوتی	سکوت (طبیعی / القاشده)	ادراکات حسی / شنیداری
H2	صدای پرندگان، صدای فواره حوض، صدای باران، صدای باد، صدای رعد و برق، وزش نسیم	صداها طبیعی	
H3	شنیدن صدای اذان، شنیدن صدای همسایگان، گفتگو، گردهم‌آبی، صدای مراسم	صداها انسانی و فرهنگی	
S1	بوی عود و گلاب، اسپند	رایحه‌های سنتی و مذهبی	ادراکات حسی / بویایی
S2	بوی گیاهان باغچه، بوی خاک، بوی باران، استنشاق بوی گیاهان	رایحه‌های طبیعی	
S3	بوی غذای خانه همسایگان، غذای نذری و مراسم	رایحه‌های فرهنگی و اجتماعی	
S4	بوی نامطبوع	بوهای مزاحم / ادراک بویایی منفی	
V1	نور طبیعی، حضور نور طبیعی، دیدن نور	نور	ادراکات حسی / بصری
V2	تماشای آسمان، دیدن آسمان (حذف تکرار: «تماشای آسمان»)، تماشای گیاهان، دیدن گیاهان	مناظر طبیعی	

ردیف	کدهای اولیه	کد محوری	مقوله اصلی
V3	حریم بصری، تناسبات	کیفیت‌های بصری فضا (سادگی، تناسبات، حریم)	
T1	لمس خاک، لمس گیاهان، لمس نسیم، لمس باران	لمس عناصر طبیعی	ادراکات حسی لمسی
T2	لمس کردن سرما و گرما	تغییرات دمایی فضا	
T3	وزش نسیم، حریم اقلیمی (تابستان و زمستان نشین)	درک تغییرات فصلی و شرایط اقلیمی	

تحلیل یافته‌ها در پرتو ادبیات پژوهش پیشین نشان می‌دهد که هرچه طراحی فضایی بر مبنای درگیری هم‌زمان حواس متعدد شکل گیرد، میزان تعلق به مکان و پایداری معنایی فضا تقویت می‌شود. این نتیجه با مطالعات پیشین درباره نقش ادراک چندحسی در کیفیت تجربه فضایی هم‌خوان است.

در خانه‌های قاجاری شیراز، این سازوکارها به روشنی قابل مشاهده‌اند:

- ✓ حوض و جریان آب: ایجاد محرک صوتی و رطوبتی که بر ادراک شنوایی و حسی-لمسی تأثیر می‌گذارد.
- ✓ سایه‌بان‌ها و ایوان‌ها: کنترل نور و دما که به تجربه بصری و حرارتی کمک می‌کند.
- ✓ مصالح طبیعی (مانند آجر و گچ): ایجاد تنوع بافتی که ادراک لمسی و بصری را غنی می‌سازد.

بدین ترتیب، اجزای معماری نه تنها به عملکرد کالبدی محدود نمانده‌اند، بلکه در تحریک حواس و ارتقای کیفیت‌های ادراکی و معنایی نقش داشته‌اند.

جدول ۲. کدگذاری سه‌سطحی ادراک منبع: نگارندگان

کد	کدهای اولیه	کد محوری	مقوله اصلی
C1	گفت‌وگو با خداوند، عبادت از روی شوق، توکل، آرامش و پناه بردن به خدا، حضور خدا در همه جا	حس حضور و ارتباط با خداوند	ادراک معنویت و ارتباط الهی
C2	عظمت خداوند، کائنات مظهر خدا، نظم هستی، فانی بودن دنیا	درک عظمت و قدرت خداوند	
C3	انسان خلیفه خداست، اشرف مخلوقات، انجام اعمال در راستای رضایت خدا	کمال و خلیفه‌اللهی	جایگاه
C4	من هستم، احساس تمایز فردی، ریشه‌داری، اصالت، من اهل این محل هستم	هویت و اصالت فردی	خودآگاهی و هویت شخصی
C5	من می‌توانم، احساس توانمندی، سرمایه وجودی، من تنها نیستم، من خدا را دارم	اعتماد به نفس و خودباوری	
C6	اهمیت عمر، توجه به لحظات زندگی، زیستن آگاهانه، رهایی از روزمرگی، فراغ بال، شادی پس از عبادت	درک ارزش زندگی و گذر زمان	معنای زندگی و آرامش وجودی
C7	سکون، اطمینان، راحتی، انرژی مثبت، حال خوب، ثبات	آرامش درونی و اطمینان خاطر	
C8	مدارا و انعطاف‌پذیری، گذشت از اشتباهات دیگران، پذیرش	گذشت و مدارا	ارزش‌ها و اخلاق معنوی
C9	صداقت با خود، انجام وظیفه نه صرفاً رفع تکلیف، صمیمیت با خداوند	صداقت و مسئولیت‌پذیری	

کد	کدهای اولیه	کد محوری	مقوله اصلی
C10	اتحاد، همدلی، افزایش معاشرت، تماس بصری بیشتر، مهمان‌نوازی، غذای نذری	انسجام و همبستگی اجتماعی	روابط اجتماعی و همبستگی جمعی
C11	تعلق به محل زندگی، تشخیص اجتماعی، احساس «ما بودن»	تعلق به جامعه	
C12	طبیعت درمانگر، کاشت گیاه، تماشای آسمان و گیاهان، آرامش از طریق نور و آب	تجربه معنوی از طبیعت	زیبایی‌شناسی معنوی و ارتباط با طبیعت

تحلیل داده‌های کیفی نشان داد که تجربه زیسته ساکنان خانه‌های قاجاری در سه حوزه اصلی ادراک معنویت و ارتباط الهی، خودآگاهی و هویت شخصی، و روابط اجتماعی و زیبایی‌شناسی معنوی طبیعت قابل دسته‌بندی است. در بعد معنویت و ارتباط الهی (C1-C3)، مشارکت‌کنندگان به تجربه‌هایی همچون گفت‌وگو با خدا، توکل، احساس حضور الهی در زندگی روزمره، و درک عظمت و قدرت خداوند اشاره کردند. این تجربه‌ها با مفهوم «خلیفه‌الله بودن» و عمل آگاهانه در راستای رضایت الهی نیز همراه بوده است. در بعد هویت فردی و خودآگاهی (C4-C5)، احساس ریشه‌داری در مکان، اصالت خانوادگی، تعلق به محل زندگی و اعتماد به نفس از مضامین تکرارشونده بودند. نقل‌قولی از یکی از مشارکت‌کنندگان گویای این مضمون است: «هر بار که وارد حیاط خانه می‌شدم، حس می‌کردم اینجا بخشی از هویت من است؛ چیزی که نمی‌توان از آن جدا شد». در بعد معنای زندگی و آرامش وجودی (C6-C7)، توجه به ارزش لحظه‌های زندگی، رهایی از روزمرگی، شادی پس از عبادت و تجربه سکون و اطمینان در فضاهای خانه برجسته شد. در بعد ارزش‌ها و اخلاق معنوی (C8-C9)، گذشت، انعطاف‌پذیری، صداقت با خود و انجام وظیفه صادقانه در کانون توجه قرار گرفت. در بعد روابط اجتماعی و همبستگی جمعی (C10-C11)، انسجام اجتماعی، همدلی، مهمان‌نوازی و تعلق به جامعه نقش پررنگی داشت. یکی از مشارکت‌کنندگان اشاره کرد: «وقتی صدای اذان و جمع شدن همسایه‌ها را می‌شنیدم، احساس می‌کردم ما یک خانواده بزرگ هستیم». در بعد زیبایی‌شناسی معنوی و ارتباط با طبیعت (C12)، تجربه‌های حسی-معنوی ناشی از حضور در طبیعت خانه‌ها، همچون تماشای آسمان، گیاهان، آب و نور، به عنوان عاملی برای آرامش و معنویت ذکر شد.

جدول ۳ فضا و ادراکات منبع: نگارندگان

فضا به‌عنوان محرک حواس و واسطه‌ی تجربه معنوی		ادراک حسی مرتبط	ادراک معنوی / روانی
حیاط	صدای آب، پرندگان، نسیم، تماس با گیاهان	آرامش، حضور خدا، شکرگزاری	حیاط با حضور عناصر طبیعی، بستری برای حضور در لحظه، سکوت درونی و ارتباط با خداوند فراهم می‌سازد.
حوض و حوضخانه	صدای شرشر آب، لمس خنکی آب	تطهیر درونی، تأمل در پاکی، آرامش	حضور آب در مرکز خانه و لمس یا مشاهده آن، انسان را به تأمل درباره معنا، زندگی و خلوص سوق می‌دهد.
باغچه	رایحه‌ی گل‌ها، لمس خاک و گیاه	ارتباط با طبیعت، شکر، تفکر در آفرینش	طبیعت در فضای خانه، انسان را به درک نظم هستی و عظمت خلقت وادار می‌کند.
سه دری (خواب)	سکوت، نور ملایم، خنکی/گرمای مطبوع	تأمل درونی، خودشناسی، خلوت با خدا	فضای خواب با نور کنترل‌شده و سکوت، محیطی برای مراقبه، تفکر و تجربه درونی ایجاد می‌کند.
سکو ایوان	تماس با نسیم، صدای محیط، دید باز به حیاط	ارتباط با خود و دیگران، احساس تعلق	فضاهایی برای سکون و گفت‌وگو که مرز میان درون و برون‌اند، و امکان تجربه‌ی مشترک حسی و معنوی را فراهم می‌کنند.
هشتی و دالان	عبور از تاریکی به روشنایی، تغییر دما و نور	آمادگی برای ورود به فضای درونی‌تر، تطهیر ذهنی	این فضاها نقش گذرگاه روانی دارند؛ فرد را از دنیای بیرون به دنیای درون خانه و حتی درون خویش منتقل می‌کنند.

فضا به‌عنوان محرک حواس و واسطه‌ی تجربه‌ی معنوی		
فضا	ادراک حسی مرتبط	ادراک معنوی / روانی
زیرزمین	سکوت مطلق، خنکی، تاریکی، خلوت	تأمل در وجود، احساس خفا، بازنگری در خویشتن
انسان است		
فضا به‌عنوان تقویت‌کننده‌ی هویت فردی و فرهنگی		
فضا	ادراک حسی	ادراک هویتی و فرهنگی
ورودی و سردر	حکاکی‌های قرآنی، شکل نمادین، مصالح بومی	هویت فرهنگی و دینی، پیوند با خانوادگی و دینی را القا می‌کند و حس "من کیستم و به کجا تعلق دارم؟" را بیدار می‌سازد.
مطبخ و آشپزخانه	بوی غذا، صدای پخت و پز، تماس با حرارت	فرهنگ غذایی، ارتباطات خانوادگی
شاه‌نشین و پنج‌دری	صدای گفت‌وگو، نور طبیعی از پنجره‌ها، مبلمان سنتی	ارتباطات اجتماعی، جایگاه خانوادگی (شنوایی، بینایی)، بستر تعامل، احترام و هویت اجتماعی را به نمایش می‌گذارند
صندوق‌خانه / پستو	بوی چوب کهنه، تاریکی، بسته	اتصال به گذشته، سنت، حافظه فرهنگی
این فضاها حافظ تاریخ و حافظه‌ی جمعی خانوادگی‌اند؛ موجب تقویت ریشه‌ها و احساس دوام فرهنگی می‌شوند.		
فضا به‌عنوان بستر روابط انسانی و معنای جمعی		
فضا	ادراک حسی	ادراک اجتماعی و اخلاقی
ایوان	نور طبیعی، صدای محیط، تماس با نسیم	گفت‌وگو، تعامل همدلانه
ایوان مرز میان حریم خانه و فضای عمومی است؛ ارتباط چشمی و کلامی با رهگذران و همسایگان را تسهیل می‌کند.		
سکو	نشستن در فضای نیمه‌باز، دید محله	آداب معاشرت، همبستگی
سکو برای تعاملات روزمره؛ از حال‌پرسی گرفته تا گفت‌وگوهای عمیق؛ فضایی که هم حسی است و هم اجتماعی.		
دالان و راهرو	صدای قدم‌ها، حس حرکت	تعامل در عین حفظ حریم
مسیرهایی که اجازه می‌دهند افراد بدون مواجهه مستقیم جابه‌جا شوند؛ حریم و آزادی هم‌زمان حفظ می‌شود.		
حیاط	صدای بازی کودکان، گفت‌وگوی اعضای خانواده	تعلق، صمیمیت خانوادگی
حیاط فضایی برای باهم‌بودن، بازی، مشارکت و احساس جمعی است.		

یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که خانه‌های قاجاری شیراز فراتر از عملکرد کالبدی، بستری برای تجربه‌های معنوی، هویتی و اجتماعی فراهم می‌کنند. از منظر معنویت، نمادها و کارکردهای فضایی حس قدسی و تجربه زیسته دینی را تقویت می‌کنند. در حوزه هویت فردی و اجتماعی، فضاهای آرامش‌بخش، تعاملات خانوادگی و شبکه‌های حمایتی، پیوند میان مکان و احساس تعلق ساکنان را تقویت می‌کنند و سلامت روانی آنان را ارتقا می‌دهند. ارتباط با طبیعت در تجربه مشارکت‌کنندگان هم حسی و هم معنوی بوده و یادآور کودکی، خاطرات و آرامش است؛ برای مثال، حوض و فواره‌ها صدای آب آرامش‌بخش ایجاد می‌کردند («وقتی وارد حیاط می‌شدی، صدای آب مثل موسیقی آرامش‌بخش همراهت بود...»، مشارکت‌کننده ۲)، رایحه گیاهان و خاک حیاط خاطره‌انگیز بود («بوی شمعدانی‌ها و خاک نم‌خورده حیاط همیشه من را به یاد کودکی و بازی‌هایم می‌انداخت»، مشارکت‌کننده ۵)، و نور عبوری از مشبک‌ها و ارسی‌ها کیفیت بصری و روح‌مندی فضا را شکل می‌داد («نور که از شیشه‌های رنگی

رد می‌شد، انگار همه‌جا زنده می‌شد...»، مشارکت‌کننده (۷). مصالح سنتی نیز تجربه لمسی غنی و حس آشنایی ایجاد می‌کرد («سردی آجر زیر دستم یا نرمی گچ روی دیوار همیشه برایم حس آشنایی داشت»، مشارکت‌کننده (۱۱)).

فضاهای مختلف خانه مانند حیاط مرکزی، ایوان، سهدری و شاه‌نشین، هر یک با ویژگی‌های متمایز خود، نیازهای کالبدی، روانی و هویتی ساکنان را پاسخ می‌دهند و تجربه‌ای چندحسی و معنادار ایجاد می‌کنند. از منظر نظریه قابلیت محیطی گیبسون، حیاط قابلیت «دعوت به آرامش» و تعامل اجتماعی دارد، ایوان «انعطاف‌پذیری کارکردی» و سهدری «تقویت روابط خانوادگی» را ارائه می‌کنند. همچنین، مفاهیم «تنظیم‌های رفتاری» بارکر، سلسله‌مراتب فضایی الکساندر و «روح مکان» نوربرگ-شولتز، نشان می‌دهد که خانه‌های قاجاری نه تنها فضاهای فیزیکی، بلکه ظرف‌های معنا و هویت هستند که تجربه انسانی، تعامل اجتماعی و حس تعلق را تقویت می‌کنند.

این یافته‌ها بر اهمیت بهره‌گیری آگاهانه از عناصر چندحسی و معنادار در طراحی معاصر تأکید دارند و نشان می‌دهند که چنین رویکردی می‌تواند الگویی برای خلق فضاهایی کارآمد، آرامش‌بخش و هویت‌ساز باشد که پیوند انسان با خود، جامعه و محیط را تقویت می‌کند.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

نتیجه‌گیری و ارائه پیشنهادها

این پژوهش نشان می‌دهد که رابطه میان ساکن و مسکن در خانه‌های قاجاری شیراز فراتر از تعامل فیزیکی است و در بستر پیچیده‌ای از نیازهای روان‌شناختی، انگیزش‌های رفتاری و قابلیت‌های محیطی شکل می‌گیرد. نیازهای روان‌شناختی نقطه آغاز کنش انسانی هستند و انگیزش‌ها در مواجهه با ویژگی‌های فضایی مانند سلسله‌مراتب معماری، تنوع عملکردی، شرایط اقلیمی و عناصر نمادین و فرهنگی فعال شده و به رفتارهای معنادار منتهی می‌شوند. خانه‌های قاجاری با ظرفیت‌های ادراکی و فضایی خود، پاسخگوی نیازهای زیستی، روانی و اجتماعی ساکنان بوده و تجربه مکان، حس تعلق و هویت فضایی آنان را تقویت می‌کنند. این یافته‌ها نشان می‌دهد که معماری سنتی ایرانی، به‌ویژه خانه‌های قاجاری، تجربه سکونت را به سطحی عمیق و انسانی ارتقا داده و بستری برای تجربه‌های چندحسی، تعامل اجتماعی و هویت فرهنگی فراهم می‌آورد. بازخوانی این رویکرد در معماری معاصر می‌تواند الگویی مفهومی و عملی برای طراحی فضاهای انسان‌محور ارائه دهد. از جمله پیشنهادهای عملی می‌توان به طراحی فضاهایی مطابق با نیازها و انگیزش‌های روانی، اجتماعی و فیزیولوژیکی، تقویت تجربه چندحسی از طریق نور طبیعی، مصالح با کیفیت لمسی و حضور گیاهان و آب، ایجاد فضاهای واسط و نیمه‌خصوصی برای پیوند درون و بیرون، تقویت هویت فرهنگی و حافظه جمعی، پیش‌بینی فضاهای انعطاف‌پذیر برای خلوت و تعامل اجتماعی، و ترکیب فناوری‌های نوین با عناصر سنتی اشاره کرد. پژوهش‌های آینده می‌توانند به بررسی ابعاد ادراکی و روان‌شناختی تجربه زیسته در مسکن معاصر بپردازند تا چارچوب نظری و عملی برای توسعه معماری انسان‌محور فراهم شود. توجه به سلسله‌مراتب فضایی، تنوع عملکردی و ادغام مؤلفه‌های اقلیمی و فرهنگی می‌تواند کیفیت زندگی را در سکونتگاه‌های امروزی ارتقا داده و پیوند معناداری میان انسان و محیط زندگی ایجاد کند.

شکل ۳ راهکارهای پیشنهادی برای معماری انسان‌محور و پایدار در مسکن معاصر. منبع: نگارندگان

^۱ Interpretative Phenomenological Analysis

^۲ Snowball Sampling

^۳ Member Checking

^۴ Triangulation

^۵ Peer Debriefing

فهرست منابع

1. Abiyati, M., & Pourmand, H. (2022). The concept of home in the phenomenological theories of Christian Norberg-Schulz regarding residential places (Case study: Borujerdi House, Kashan). *Pazand Quarterly*, 16(60), 5–30. [In Persian]
2. Adeli, S. (2013). Nature and architecture from the perspective of Islamic ontology: A study of traditional houses in Yazd, Na'in, and Kashan. *Comparative Art Studies*, 3(5), 103–116. [In Persian]
3. Agirachman, F. A., Shinozaki, M., Koerniawan, M. D., & Indraprastha, A. (2022). Implementing affordance-based design review method using virtual reality in architectural design studio. *Buildings*, 12(9), 1296.
4. Akbari, M., Behbahani, R., & Irani Behbahani, H. (2021). Interpretation of introverted Iranian houses architecture based on mental landscape in life narratives (Emphasizing memory resurrection and Möbius theory). *Islamic Architecture Research Quarterly*, 9(33). [In Persian]
5. Alexander, C. (2007). *The timeless way of building* (M. Gh. Ghayoumi Bidhendi, Trans., 2nd ed.). Shahid Beheshti University Press.
6. Alexander, C. (2011). *A city is not a tree* (Sh. Golrokh & F. Farshad, Trans.). Arman Shahr. [In Persian]
7. Alexander, C., Ishikawa, S., & Silverstein, M. (1977). *A pattern language: Towns, buildings, construction* (Vol. 2). Oxford University Press.
8. Al-Hesabi, A., & Yousef Zamani, M. (2010). Architectural design process: Interaction between designer and user (Modeling participation in the design of customized housing). *Journal of Fine Arts – Architecture and Urbanism*, 43, 31–42. [In Persian]
9. Alata, F. A., & Obeid, N. A. (2021). Toward discovering an architectural typology based on the theory of affordance. *Environment*, 3, 4.
10. Amiri Pouya, F., Afzalian, Kh., Etesam, A., & Tabasi, M. (2024). Understanding place from the perspective of Heidegger's philosophical hermeneutics (Case study: Niavaran Cultural Center). *Islamic Studies Journal*, 45(19), 50–64. [In Persian]
11. Aslanian, Y., Zabihi, H., & Rahbarimanesh, K. (2020). Structural analysis of the concept of housing satisfaction with a phenomenological philosophy approach (Case study: Sheikh-ol-Eslam Qajar house and several housing complexes in Zanjan). *Islamic Art Studies*, 16(37), 28–46. <https://doi.org/10.22034/ias.2020.109320> [In Persian]
12. Ataei-Hamedani, M., Shali-Amini, V., Hamzehnezhad, M., & Norooz Barazjani, V. (2017). Reinterpreting the Iranian courtyard house based on cultural ecology theory. *Urban Management Journal*, 49, 431–451. [In Persian]
13. Daneshgar Moghadam, G., & Eslampour, M. (2012). Analyzing Gibson's theory of environmental affordances and its implications in human-environment studies. *Armanshahr Architecture and Urbanism*, 92, 73–86. [In Persian]
14. Dibaj, M. (2016). *The historical consciousness of Iranian architecture* (1st ed.). Cultural Studies Office. [In Persian]
15. Dideh Roshan, A., & Moztarzadeh, H. (2022). Measuring the use of historical social spaces in Shiraz. *Urban Management Studies Quarterly*, 14(51), 67–77. [In Persian]
16. Emamgholi, A., Ayyazian, S., Zadeh-Mohammadi, A., & Eslami, S. G. (2012). Environmental psychology: A shared field between architecture and behavioral sciences. *Applied Research in Behavioral Sciences*, 14(4), 23–44. [In Persian]
17. Etemad Sheikholeslami, S. F. (2012). A climatic study of housing in Hamedan. *Soffeh*, 21(2), 65–86. [In Persian]
18. Fallah, A. (2023). Explaining a process-based model for resident-housing adaptation (Case study: Contemporary housing in Yazd). *Bagh-e Nazar*, 20(128), 39–56. [In Persian]
19. Ghasemi, S., Ziaei, S. N., & Jalaeian Ghaani, N. (2022). Exploring concepts and components of dwelling in architecture (Based on the thoughts of Heidegger, Norberg-Schulz, and contemporary Western architects). *Journal of Architecture, Urbanism and Living Space Arts*, 2(2). [In Persian]
20. Gibson, J. J. (1979). *The ecological approach to visual perception*. Houghton Mifflin.
21. Hanif, A. (2018). The concept of dwelling and its impact on the courtyard of Iranian houses: A case study of Qajar houses in Kashan. *Architectural Thought*, 2(4), 31–44. [In Persian]
22. Hasani-Baferani, T. (2010). The nature of man and his transcendental needs from Viktor Frankl's perspective. *Psychology and Religion*, 12(3), 5–32. [In Persian]
23. Heydari, A., & Behdadfar, N. (2016). Exploring different aspects of the meaning of place from the perspectives of architects and non-architects. *Bagh-e Nazar*, 43. [In Persian]

24. Heydari, A., & Taghipour, M. (2021). Evaluating the role of architectural quality in improving life quality in residential complexes from the residents' health perspective. *Urban Studies*, 40(10). [In Persian]
25. Hosseini, S., Alborzi, F., & Amini, A. (2022). A phenomenological reading of residential architecture in the Pahlavi II era within the natural and human geography of Tehran through literary fiction. *New Perspectives in Human Geography*, 2(14), 43–96. [In Persian]
26. Kadkhoda Mohammadi, A., Dowlatabadi, F., & Kabbali, H. (2020). Unfolding the world of place in residential architecture of Hawraman Takht (Ontological perspective). *Architectural Thought*, 4(8), 120–134. [In Persian]
27. Karami, R., & Hosseinpour, A. (2020). Home as a medium to achieve peace. *Research Studies in Civil Engineering, Architecture and Urbanism*, 182–207. [In Persian]
28. Lang, J. (2014). *Creating architectural theory: The role of the behavioral sciences in environmental design* (A. Eynifar, Trans., 7th ed.). University of Tehran Press. [In Persian]
29. Matlabi, Gh. (2001). Environmental psychology: A new knowledge in the service of architecture and urban design. *Fine Arts*, 10, 52–67. [In Persian]
30. Memarian, Gh., & Ardeshiri, M. (2010). Urban identity of Shiraz. [In Persian]
31. Modiri, E. (2008). Place. *City Identity*, 2(2), 69–79. [In Persian]
32. Mohammadi, M., Nadimi, H., & Saqafi, M. (2017). An inquiry into the application of "affordance" in environmental design and evaluation. *Soffeh*, 27(2), 21–34. [In Persian]
33. Mortazavi, Sh. (2001). *Environmental psychology and its application*. Shahid Beheshti University Press. [In Persian]
34. Norberg-Schulz, C. (2013). *Genius loci: Towards a phenomenology of architecture* (M. R. Shirazi, Trans., 4th ed.). Rokh Dad No. [In Persian]
35. Øien, T. B., Grangaard, S., & Lygum, V. L. (2024). Exploring the dynamics of architecture with the concept of affordance. *Philosophical Psychology*, 37(7), 1858–1877.
36. Pallasmaa, J. (2021). *The eyes of the skin: Architecture and the senses* (R. Ghods, Trans., 5th ed.). Parham Nakhs. [In Persian]
37. Pahlavanzadeh, S., Habib, H., & Farah, F. (2023). The impact of environmental affordances on visual desirability in Iranian bazaar corridors based on Gestalt theory and isovist analysis: A case study of Isfahan bazaars. *Urban Sustainable Development*, 3(9), 39–56. [In Persian]
38. Partovi-Far, A., & Yazdanfar, A. (2020). Preserving identity with a social sustainability approach in future housing. *Urban Design and Research Studies*, 3(2), 23–36. [In Persian]
39. Pirayesh Shirazinejad, M., Tahbaz, M., Masoudi, A., & Mahmoudi Zarandi, M. (2020). Explaining the compatibility of the phenomenological approach to understanding vernacular architecture (Case study: Vernacular housing of Manujan, Kerman province). *Housing and Rural Environment*, 171. [In Persian]
40. Pordehghan, H., & Hasanali, F. (2025). Assessment of environmental affordance components in the interior design of public spaces with emphasis on social behavior principles: A case study of Arsiyeh Mansion, Qazvin. *Journal of Modern Architectural Research*, 5(2), 103–119. <https://doi.org/10.22034/ats.2025.727100> [In Persian]
41. Priya, K., Pillai, J., & Shende, A. (2024). Human interaction with the physical world: A brief review of studies on affordances. *Proceedings of the Design Society*, 4, 105–114.
42. Rapoport, A. (2013a). *Anthropology of housing* (Kh. Afzalian, Trans., 2nd ed.). Ketabkadeh Kasra. [In Persian]
43. Rapoport, A. (2013b). *The meaning of the built environment* (F. Habib, Trans.). Urban Processing & Planning Co. [In Persian]
44. Rashid Kalivor, H., Abbaszadeh Diz, F., Akbari, H., & Shahroudi Kalour, M. (2019). Exploring place attachment through physical and non-physical indicators in single-family and apartment housing (Case study: Tabriz). *Geography and Urban Space Development*, 6(2), 195–215. [In Persian]
45. Shahcheraghi, A., & Bandarabad, A. (2017). Enclosed in the environment: Application of environmental psychology in architecture and urbanism. Jihad-e Daneshgahi, Tehran Branch. [In Persian]
46. Smith, J. A., Flowers, P., & Larkin, M. (2009). *Interpretative phenomenological analysis: Theory, method and research*. SAGE Publications.
47. Sohrabi, B., Yazdani, H., Rajabzadeh, A., & Mahjoob, H. (2021). Analysis of human basic psychological needs theories: A meta-theoretical approach. *Psychological Sciences Monthly*, 20(103), 986–998. [In Persian]
48. Strauss, A., & Corbin, J. (1998). *Basics of qualitative research: Techniques and procedures for developing grounded theory* (2nd ed.). SAGE Publications.

49. Tabatabaeian, M. (2013). The role of built environments in mental health. *Armanshahr Architecture and Urbanism, 11*, 101–109. [In Persian]
50. Taghvai, S. H. (2012). From style to identity in architecture. *Journal of Fine Arts – Architecture and Urbanism, 17*(2), 65–73. [In Persian]
51. Withagen, R., & Costall, A. (2022). What does the concept of affordances afford? *Adaptive Behavior, 30*(6), 505–507.
52. Young, F., & Cleveland, B. (2022). Affordances, architecture, and human perception.
53. Zare, A., Rezaei, M., & Loghayi, H. (2019). Explaining the components affecting environmental quality enhancement in historical urban contexts (Case study: Historic core of Shiraz). *Urban Research and Planning Journal, 10*(38), 1–12. [In Persian]
54. Zumthor, P. (2015). Phenomenological approach in the thought of Peter Zumthor (M. Nikfetrat & S. Mirgozar Langroudi, Trans.). Elm-e Memari. [In Persian] .

